

МОРАЛЬ ЯК ФОРМА СУСПІЛЬНО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

MORALITY AS A FORM OF SOCIO-LEGAL AWARENESS

Якубовський В.П., викладач кафедри права

ЗВО «Університет Короля Данила»

ORCID ID: 0009-0003-5169-3484

Метою статті є дослідження взаємозв'язку між моральними та правовими нормами в суспільстві, а також аналіз ролі моралі у формуванні правової свідомості та культури. Стаття глибоко досліджує феномен моралі як фундаментальної складової суспільно-правової свідомості. Автор детально аналізує роль моралі у регуляції соціальних відносин, її взаємодію з правом та вплив на формування індивідуальної і колективної свідомості. Мораль виступає внутрішнім компасом для індивіда, визначаючи межі допустимого в поведінці. Вона формує систему цінностей, ідеалів та норм, які спрямовують дії людини. Мораль і право є тісно пов'язаними, але не тотожними поняттями. Мораль формує основу для правових норм, визначаючи, які поведінки слід заохочувати, а які забороняти. Право, у свою чергу, закріплює моральні принципи в офіційних нормативних актах, надаючи їм юридичну силу. Моральні норми не є статичними, а постійно розвиваються під впливом соціальних, культурних та історичних змін. Цей процес відображає еволюцію суспільства та зміну його цінностей. Мораль сприяє згуртуванню суспільства, формуючи спільні цінності та норми поведінки. Вона забезпечує стабільність соціальних відносин та сприяє вирішенню конфліктів. У сучасному світі, що характеризується глобалізацією та швидкими змінами, мораль стикається з новими викликами. Автор аналізує, як моральні цінності адаптуються до нових умов та які проблеми виникають у цій сфері. Дослідження відрізняється комплексним підходом до аналізу моралі, який охоплює як філософські, так і соціологічні аспекти. Автор пропонує оригінальне бачення взаємодії моралі та права, а також аналізує роль моралі у вирішенні сучасних соціальних проблем. Результати дослідження можуть бути використані для розробки ефективних механізмів правового регулювання, формування морально-правової свідомості громадян та поліпшення взаємодії між державою та громадянським суспільством. Додаткові напрямки дослідження включають вплив нових технологій на моральні цінності, роль моралі у формуванні корпоративної культури, моральні дилеми в медицині та біотехнологіях, а також порівняльний аналіз моральних цінностей у різних культурах.

Ключові слова: мораль, суспільна свідомість, правова культура, суспільні норми, правова система, етика, добро, зло, справедливість.

The purpose of the article is to study the relationship between moral and legal norms in society, as well as to analyze the role of morality in the formation of legal consciousness and culture. The article deeply explores the phenomenon of morality as a fundamental component of social and legal consciousness. The author analyzes in detail the role of morality in the regulation of social relations, its interaction with law and its impact on the formation of individual and collective consciousness. Morality acts as an internal compass for an individual, defining the boundaries of acceptable behavior. It forms a system of values, ideals and norms that guide human actions. Morality and law are closely related but not identical concepts. Morality forms the basis for legal norms, determining which behaviors should be encouraged and which should be prohibited. Law, in turn, enshrines moral principles in official regulations, giving them legal force. Moral norms are not static, but are constantly evolving under the influence of social, cultural and historical changes. This process reflects the evolution of society and changes in its values. Morality contributes to the cohesion of society by forming common values and norms of behavior. It ensures the stability of social relations and helps resolve conflicts. In today's world, characterized by globalization and rapid change, morality faces new challenges. The author analyzes how moral values adapt to new conditions and what problems arise in this area. The study is distinguished by a comprehensive approach to the analysis of morality, which covers both philosophical and sociological aspects. The author offers an original vision of the interaction between morality and law, and analyzes the role of morality in solving contemporary social problems. The results of the study can be used to develop effective mechanisms of legal regulation, form moral and legal consciousness of citizens, and improve interaction between the state and civil society. Additional areas of research include the impact of new technologies on moral values, the role of morality in shaping corporate culture, moral dilemmas in medicine and biotechnology, and comparative analysis of moral values in different cultures.

Key words: morality, social consciousness, legal culture, social norms, legal system, ethics, good, evil, justice.

Постановка проблеми. Мораль є ключовим елементом формування та розвитку правової свідомості суспільства, впливаючи на регулювання соціальних відносин, поведінкові норми та правотворчість. У сучасних умовах глобалізації та соціальних змін, моральні принципи не тільки доповнюють, а й часто коригують правові норми, сприяючи гармонійному функціонуванню правових систем та підтримці стабільності в суспільстві. Аналіз ролі моралі в правовій свідомості дозволяє глибше зрозуміти механізми впливу етичних норм на правові інститути та сприяє розвитку справедливого правопорядку.

Аналіз досліджень і публікацій. Багато науковців вивчали взаємодію права і моралі, акцентуючи увагу на тому, як моральні принципи впливають на формування правових систем і законодавства. Філософи, правознавці та етики досліджують питання етичних основ права, моральних норм і їхнього впливу на суспільно-правову свідомість, зокрема О. Валюк, І. Євхутіч, В. Мовчан, Л. Овсянкіна, О. Романчук, М. Тофтуд, Н. Федорук та інші. Однак, незважаючи на значну кількість праць, дискусії про природу і межі взаємодії моралі та права залишаються актуальними, особливо в умовах динамічних соціальних змін та глобалізації.

Метою статті є дослідження взаємозв'язку між моральними та правовими нормами в суспільстві, а також

аналіз ролі моралі у формуванні правової свідомості та культури.

Виклад основного змісту. Початки філософського осмислення проблем моралі дослідники вбачають ще за часів життя Гесіода та Гомера, а це приблизно VIII ст. до н.е., проте спроби дати конкретне визначення аналізованому поняттю як абстрактної характеристики моральних проявів з'являється дещо пізніше – в IV ст. до н. е. Сьогодні цей термін є багатозначним, адже застосовується у різних галузях науки та на позначення різних явищ, процесів тощо.

Мораль у філософії науковці трактують у двох значеннях – широкому та вузькому. Найчастіше мораль визначають як складне суспільне явище, соціальний інститут, що виконує функцію нормування, регулювання поведінки, діяльності і взаємодії людей у всіх сферах суспільного життя та мораль як сукупність вимог, норм і принципів поведінки людини у взаємодії із суспільством, соціальними інститутами, суб'єктами соціальних відносин.

Ще у V ст. до н. е. Платон визначав мораль як систему, що «унормовує людське співіснування, пов'язує, поєднує людей, робить спільне життя можливим» [10, с. 312]. А це означає, що мораль як поняття – це вид суспільних відносин, який ґрунтується на таких засадах як гуманізм, повага та любов.

Навіть саме тлумачення терміна «мораль» не сприяє звуженню його значення до форми свідомості. Адже, походячи від латинських слів «mos», «mores», що означає «спокій», «мода», «звичай», «вдача», поняття «мораль» означає певний звичай, традицію – звичай сприймати світ через критерійний поділ на добро і зло. Давньоримський оратор і філософ Цицерон, опираючись і прямо посилаючись на досвід Аристотеля, утворив прикметник «moralis» («моральний»), тобто той, що відноситься до вдачі, характеру. Значно пізніше утворилося слово «moralitas» («мораль»). Поєднуючи розуміння моралі як форми суспільної свідомості і діяльності,

В.Шинкарук визначає мораль як «систему поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють моральну поведінку людей». При цьому вчений вказує, що «специфікою моралі є те, що вона, на відміну від таких форм суспільного регулювання, як економічна, правова, адміністративна тощо, які спираються на спеціальні установи, силу державного припису (право), базується на силі переконання, громадської думки, традицій, моральних авторитетів», а складовими частинами моралі є моральна діяльність, моральні відносини, моральна свідомість [16, с. 399]. Прикладом поєднання в змісті моралі свідомісної і діяльнісної складових є й таке тлумачення: «мораль – це система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства і означає форму соціальної культури, що виконує ціннісно-орієнтаційні та регулятивні функції» [12, с.9].

Будучи не лише формою суспільної свідомості, а й формою життєдіяльності людей, мораль повинна виконувати регулятивно-конструктивну, ціннісно-орієнтаційну, виховну, пізнавальну, мотиваційну, комунікативну, прогностичну функції. Регулятивно-конструктивна функція за сучасних умов актуалізації потреби в пошуку нових ефективних соціальних регуляторів може вважатись провідною для моралі. Вона розкривається у двох аспектах: з одного боку, це стабілізація суспільства, з іншого, – спрямування його розвитку. Жодна культура не може розвиватися поза певною моральною парадигмою, так само, як жодне суспільство не може існувати без саморегуляції. Щоб бути стабільним, суспільство потребує збереження загальної структури цінностей, які воно повинне мати для самовідтворення – і саме цю функцію виконує мораль. Крім того, мораль як зведення правил, що забезпечують внутрішню сумісність і виживання соціальної системи, і моральність як ознака соціальної системи, в якій домінують моральні настанови, постають необхідними факторами творення громадянського суспільства [11, с. 5].

З іншого боку, мораль спрямовує і коригує поведінку людини з точки зору врахування інтересів інших людей і суспільства в цілому. При цьому активний конструюючий вплив моралі на суспільну життєдіяльність реалізується через індивідуальну поведінку. Як демонструє Л. Овсянкіна, мораль у сучасному розумінні є важливим критерієм життєдіяльності людини та суспільства, без урахування якого розвиток суспільства не може відбуватися. Автор узагальнює значення моралі для окремої особистості в наступних тезах. По-перше, мораль створює простір свободи для людини й забезпечує її самостійність як духовної істоти (особистості) стосовно власних бажань та суспільного впливу. По-друге, моральні цінності визначають сенс існування людини, духовно збагачують її. По-третє, моральні цінності особистості – один зі способів нормативної регуляції дій людини у всіх сферах суспільного життя, вираження її індивідуальної свідомості й вчинку, в яких інтегруються цінності добра, обов'язку, сумління та щастя. Зрештою, система моральних цінностей людини обумовлює цілісність її моральної свідомості [8, с.10].

Моральність таким чином постає стрижнем духовності особистості, в якій зібрані й відображаються всі соціальні досягнення, багатство й цінності людського буття. Можна метафорично сказати, що «проблема виховання моральної

культури – це проблема формування людського в людині», її духу, гуманістичних цінностей, «доброго розуму», гуманістичної свідомості, гуманістичного знання [15, с. 9].

Так у складі сутнісних сил особистості через її структуру проходять суспільні і загальнолюдські принципи і цінності моралі. Моральні якості, формуючись у процесі виховання за посередництвом засвоєння моральних принципів і норм, обумовлюють поведінку особистості, розкривають ставлення людини до суспільства, праці, людей та самої себе. Моральні якості поступово стають ustalеними рисами характеру особистості, що визначають її відносини з людьми, характеризують ставлення до себе й довкілля, а також є усвідомленими і внутрішньо прийнятими нею правилами поведінки в суспільному житті.

Як показує, наприклад, С. Ігнатенко [4, с. 8], моральні якості формуються на ґрунті та у зв'язку з іншими результатами діяльності особистості, які розкривають ставлення людини до суспільства, праці, відбивають гуманне ставлення до самої себе. Вступаючи у взаємодію, вони породжують нові властивості, які уособлюються з вихованістю особистості. На рівні суспільства в цілому мораль необхідна в першу чергу як всезагальний імператив, основа для узгодження між собою інтересів і вчинків окремих індивідів і цілих соціальних груп.

У класичній німецькій філософії мораль розглядається як специфічний об'єкт етичної теорії. У своїй етичній теорії І.Кант вказав на примусову загальність моральних вимог, які відрізняють моральність як таку від інших соціальних норм, таких, як звичаї, традиції, показав роль самосвідомості й самопримусу в моральності, що допомагають виявити специфіку моральної свободи. Про мораль як про шлях до щастя у свій час філософ писав, визначаючи аналізовану дефініцію як «сферу свободи» [20, р. 65], яка вчить людину не як стати щасливою, а як стати гідною щастя.

В етичних теоріях кінця XIX го й початку XX го сторіччя виділяються три основних підходи до визначення моралі – соціологічний, неопозитивістський, екзистенціальний, які відповідають трьом основним типам розуміння природи моралі в цей історичний період. Соціологічний підхід: мораль є способом нормативної регуляції, суспільним інститутом, що спрямовує й контролює поведінку людей. Неопозитивістський підхід: мораль як лінгвістичний феномен. Екзистенціальний підхід: мораль як внутрішній стан людини, як самовтілення особистістю власної унікальності. Відкидання існування загальнолюдських універсальних нормативів. Статус моралі відносно особистості: мораль як над та інтраіндивідуальний феномен. У неопозитивістському підході робиться спроба визначення природи моралі через аналіз моральної мови, де явища моралі виступають у вигляді лінгвістичних феноменів. У логіко позитивістському розумінні природи моралі головним є таке: 1) моральність розглядається як сфера психічного (потягів, схильностей, афективно вольового впливу); 2) мораль – це не змістовне рішення того, як повинна діяти людина, а лише техніка маніпуляції, вплив на психіку іншого; 3) мораль – це не відносини між людьми, людини із самою собою, а лінгвістичний феномен, мова. Екзистенціалісти (Сартр Ж. П., Ясперс К., Камю А., Марсель Г., Хайдеггер М. та ін.) по своєму вирішували питання моралі. В контексті даного підходу «справжня» мораль виключає існування будь яких загальнолюдських, універсальних нормативів. Виконання обов'язку полягає не в здійсненні загального морального ного принципу щодо конкретної ситуації, а у самовтіленні особистістю власної унікальності. Отже, задача не у тому, щоб досягти морального ідеалу, а, власне, досягти відповідного внутрішнього стану людини.

Бачимо, що філософами загалом отожднюються категорії «мораль» і «моральність». Щоправда, певні спроби розвести поняття «мораль» й «моральність» все ж таки зроблені Гегелем. Мораль, з його точки зору, є сферою

суб'єктивною й індивідуальною, несе в собі особистісний і приватний зміст, витягнутий із суспільних норм, що стихійно сформувалися, і звичаїв. Гегель вважав, що мораль – те, якими бачаться вчинки індивіду в його суб'єктивних оцінках, намірах, переживаннях провини, а моральність – те, якими насправді є вчинки людини в реальному досвіді життя родини, народу, держави. Деякі дослідники, спираючись на філософію Гегеля, вважають, що мораль є формою суспільної свідомості, а моральність – формою індивідуальної свідомості. Цю теоретичну позицію поділяє О. Валюк, позначаючи мораль як сукупність норм і вимог, які пропонуються соціумом як вимоги до поведінки індивіда, тоді як моральність формується разом з особистістю, становить принцип її буття, вона невіддільна від змісту «Я» індивіда [1, с. 80].

У психології найчастіше під морально розуміють складову психологічної структури особистості, яка забезпечує ціннісну оцінку явищ у неусвідомлюваній для індивіда спосіб. Тобто мораль притаманна кожному, але її рівень є індивідуальним. Психологи пояснюють сутність і зміст моралі на основі психологічних процесів, наприклад, тривалої дії страху. У «Словнику психолога-практика» поняття «мораль» визначають у двох аспектах – гетерономному та автономному. Згідно з першим, мораль – це «правила, які особистість вважає обов'язковими й «святими», що встановлюються іншими людьми, спільнотами»; з другим, – «правила, що встановлюються та змінюються особистістю» [13, с. 308].

Отже, прихильники цієї думки вирізняють мораль об'єктивну (колективну) та суб'єктивну (індивідуальну). Так, І. Бех у праці «Психологічні основи морального розвитку особистості» мораль трактує як «форму суспільної свідомості двох сфер – світу людей і світу речей», відповідно до чого мораль може виступати і як суб'єкт (гетерономне тлумачення), і як об'єкт (автономне тлумачення). Таким чином, мораль у психології – це складний психологічний процес поєднання потреб та контролю на основі об'єктивних чи суб'єктивних правил. У юриспруденції термін «мораль» використовують дуже часто, адже і мораль, і право є засобами соціального регулювання. Незважаючи на відмінності, вони є соціальними явищами, існують в реальній поведінці людей та протидіють свавілля, тому дослідження поняття «мораль» та його тлумачення у юриспруденції є досить актуальним. Мораль у юридичній сфері визначають як один з основних способів соціальної неформальної регуляції дій людини, і хоч «існує окремо для кожного суспільства, класу, соціальної групи, але водночас має загальнолюдський характер» [5, с. 136].

Так, найчастіше науковці визначають цей термін як систему норм і правил. Такої думки дотримуються автори навчальних підручників та посібників: А. Кузьмінський, В. Омеляненко, М. Пашенко, М. Фіцула. Наприклад, М. Фіцула пише: «мораль – система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми за будь-якої ситуації на демократичних засадах» [17, с. 250]. Науковці С. Гончаренко, А. Міщенко, М. Пашенко, В. Сластьонін та ін. вважають, що мораль – це форма суспільної свідомості, більше того, І. Ісаєв, А. Міщенко, В. Сластьонін, Є. Шиянов уточнюють, що не лише «суспільної свідомості», а й «індивідуальної моральної свідомості», адже «людині притаманні власні особливості духовного складу, уявлення, чуття, хвилювання» [9, с. 252].

Отже, доповнюючи визначення «моралі», що подане в «Українському педагогічному словнику», можемо зробити висновок про те, що в педагогічній науці мораль – це одна з форм суспільної та індивідуальної моральної свідомості; система поглядів і уявлень, ідей та принципів, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. У багатьох працях можна зустріти твердження, згідно з яким етика

є наукою про мораль. Таким визначенням послугуються автори довідкової літератури, зокрема, «Словника з етики» за ред. І. Кона, «Сучасного словника з педагогіки» за ред. Є. Рецапевича та ін. Мораль як предмет етики визначав свого часу І. Франко: «Мораль є предметом етики і вчить людину жити по-людському – вона завжди і скрізь керує її кроками, переробляє її звичаю природу, робить її м'якшою, і таким чином робить її здібною до щастя не тільки внутрішнього (задоволення собою), але і суспільного, яке спирається на поєднанні праці усіх людей і братерській взаємній любові» [18, с. 49].

А. Гусейнов вважав це визначення (етика – наука про мораль) хибним, наводячи такі аргументи: безпідставна тавтологія (адже вважає мораль синонімом етики) та неможливість дійти істини через те, що зміст поняття «етика» розкривається через поняття «мораль», зміст якого також невідомий. У навчальних підручниках та посібниках з етики на визначення аналізованого поняття автори (В. Мовчан, М. Фіцула, Л. Хоружа, Т. Чистіліна та ін.) використовують означення «система», наприклад, «мораль – система норм, що відображають реально наявне та бажане в стосунках із позицій інтересів суспільства та людства» [7, с. 21]; мораль – система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми за будь-якої ситуації на демократичних засадах [17, с. 250]; мораль – система поглядів, уявлень норм, оцінок, що регулюють поведінку людей; одна з форм суспільної свідомості [14, с. 77]; мораль – форма суспільної свідомості, сукупність усвідомлюваних людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки [2, с. 6].

Опираючись на філософське вчення І. Канта, Г. Чайка та Т. Чмут вважають, що мораль є формою громадської свідомості та спрямована на «утвердження самоцінності особистості, рівноправності всіх людей у їх прагненні до щасливого та гідного життя» [19, с. 48].

Як різновид соціальних норм, моральні встановлення характеризуються загальними родовими ознаками і є правилами поведінки, що визначають ставлення людини до людини. Якщо дії людини не стосуються інших людей, її поведінка із соціальної точки зору байдужа. Норми моралі – правила поведінки людей, які встановлюються в суспільстві відповідно до моральних уявлень людей про добро і зло, справедливість і несправедливість, обов'язок, честь, гідність і охороняються силою громадської думки або внутрішнім переконанням. Будь-яка соціальна норма має загальний характер, і в цьому сенсі вона адресується не конкретному індивіду, а всім або великій групі індивідів. Моральні норми регулюють не внутрішній світ людини, а відносини між людьми. Проте не варто залишати поза увагою індивідуальні і аспекти моральних вимог. У кінцевому результаті їх реалізація залежить від моральної зрілості людини, міцності її моральних поглядів, соціальної орієнтованості її індивідуальних інтересів. І тут першорядну роль відіграють такі індивідуалізовані моральні категорії, як совість, обов'язок, які спрямовують поведінку людини в русло соціальної моральності. Внутрішнє переконання людини в моральності або аморальності свого вчинку значною мірою визначає і її соціальну значущість [3, с. 14].

Елементами морального регулювання є: ідеал, що виражає уявлення суспільства, класів, соціальної групи про «моральну досконалість»; система норм, дотримання яких є необхідною умовою функціонування суспільства, досягнення ним своїх моральних цінностей; особливі форми соціального контролю, що забезпечують реалізацію моральних норм, у тому числі суспільна думка.

Отже, мораль в науці є багатофункціональним поняттям, яке використовують на позначення різноманітних процесів та явищ, а саме: предмета вивчення етики; форми суспільної свідомості, суспільного інституту; сис-

теми поглядів, уявлень, норм, оцінок; форми громадської свідомості, що спрямована на утвердження рівноправності людей у їх прагненні до щасливого та гідного життя; інструменту, який виконує функцію регулювання поведінки, а також на позначення думок, почуттів та справ, завдяки яким суб'єкт ціннісно співвідносить себе з дійсністю.

Висновки. Мораль як форма суспільно-правової свідомості відіграє важливу роль у формуванні правової культури, спрямовуючи поведінку індивідів відповідно до

загальноприйнятих етичних норм і цінностей. Моральні принципи впливають на створення та тлумачення правових норм, сприяючи їх справедливості та відповідності суспільним очікуванням. У взаємодії з правом мораль допомагає вирішувати етичні дилеми та конфлікти, які виникають у правовідносинах, забезпечуючи баланс між особистими правами і суспільними інтересами. Вивчення ролі моралі в правовій свідомості дозволяє глибше усвідомити значення етичних засад у правовому регулюванні та розвитку правової системи загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валюк О. Я. *Наукові концепції моралі й моральності. Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 7. С. 75-86.
2. Етика та естетика: Навчальний посібник для підготовки до іспитів / [Упоряд. І. В. Тетарчук, Т. Є. Дяків]. Київ.: «Центр учбової літератури», 2014. – 316 с.
3. Євхутин І. М. Мораль і право - взаємопов'язані і взаємопроникаючі системи регуляції суспільного життя. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. № 1. 2012. С. 10- 19.
4. Ігнатенко С.О. Підготовка майбутніх учителів фізичного виховання до формування моральних якостей молодших школярів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. Одеса, 2007. 21 с.
5. Мовчан В. С. Етика: Навч. посіб. [3-є вид., випр. і доп.] Київ.: Знання, 2007. 483 с.
6. Фіцула М. Педагогіка: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ.: Академвидав, 2003. 528 с.
7. Мовчан В. С. Етика: Навч. посіб. [3-є вид., випр. і доп.]. Київ.: Знання, 2007. 483 с.
8. Овсянкіна Л.А. Мораль в системі економічної життєдіяльності людини і суспільства (соціально-філософський аспект): Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 АПН України. Ін-т вищ. освіти. Київ., 2003. 20 с.
9. Педагогіка; навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. Упорядник А. Міщенко. Київ. Вища школа. 2000. 512с.
10. Платон. Держава. Переклад О. Стрельбицька. Харків. «Фоліо». 2024. 384с.
11. Романчук О.К. Історична публіцистика як складова системи державотворення та самоорганізації громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 Київ., 2001. 16 с.
12. Сембрат А.Л. Моральне виховання старшокласників у навчально-виховному процесі гімназії: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 Ін-т пробл. виховання АПН України. Київ., 2007. 20 с.
13. Словник психолога-практика. Упор. С. Ю. Головін. 2-ге вид. перероблене і доповнене. Харків: Фоліо. 2003. 768с.
14. Тофтул М. Г. Етика: Навчальний посібник. Київ.: Вид. центр «Академія». 2005. 416 с.
15. Федорук Н.М. Мораль та суспільний прогрес: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 Харк. ун-т повітр. сил. Харків. 2005. 20с.
16. Філософський словник. За ред. В.І.Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ.: Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
17. Фіцула М. Педагогіка: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ.: Академвидав, 2003. 528 с.
18. Франко І. Я. Педагогічні статті і висловлювання. Упорядник О. Г. Дзевєрін. Київ. : Радянська школа. 1960. 299 с.
19. Чмут Т. Етика ділового спілкування: Навч. посібник. Київ.: Вікар, 2006. 233 с.
20. Allison, Henry, 2011, *Kant's Groundwork for the Metaphysics of Morals: A Commentary*, Oxford: Oxford University Press. 448 p.